

1. "Казак ономастикасынын маселелері" / Редколлегия мушелері: Э. Кайдаров, А. Оділулы, А. Эбдірахманов, Т. Жанузаков, О. Накысбеков. Жауапты редакторы - Жанузаков // КазКСР Ғылым академиясы Тіл білімі институты. - Алматы: Ғылым, 1986. -136 б.
2. Бекзатқызы, И. Атбасар қалай "Жабай" атанды? // КР Клатык музейі «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты -ULT.kz. - 2017. - Колжетімді: <https://ult.kz/post/atbasar-kalay-zhabay-atandy>
3. Сулейменов, А. "Атбасар енірі - дерегі мол тарихи мекен" //ehistory.kz. -2021. - Колжетімді: <https://ehistory.kz/kz/news/show/32862>
4. Зайберг, В. Ф. "Атбасарская культура" / Ответственный редактор: к.и.н. И. Б. Васильев // Российская академия наук, Уральское отделение. - Екатеринбург: УрО РАН, 1992. - 220 б.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЗАЙСАН ӨңІРІНІҢ АНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫ: ШЫҒУ ТЕГІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Жұмабек Д.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.
Астана Халықаралық университеті
dinarazhumabek08@gmail.com
Астана қ.

Аңдатпа

Бұл мақала Шығыс Қазақстанның ономастикалық жүйесін зерттеуге арналған, негізгі назар Зайсан ауданы аумағында кең таралған топонимдер мен гидронимдерге аударылады. Алтай-Тарбағатай өңірінің тоғысында орналасқан, табиғаты алуан түрлі әрі тарихи-мәдени дәстүрлері терең Зайсан аймағы жергілікті атауларда көрініс тапқан бай тарихи жадты сақтап қалған. Өңірдің географиялық атаулары тек табиғи нысандарды белгілеумен шектелмей, сонымен қатар жергілікті тұрғындардың көне дүниетанымын, шаруашылық салттарын, табиғи-климаттық ерекшеліктерін және аймақтың тарихи оқиғаларының іздерін жеткізеді.

Зерттеудің мақсаты - өңірдің негізгі топонимдері мен микротопонимдерінің шығу тегін және семантикалық дамуын тілдік, тарихи және мәдени контексте қарастыру. Қосымша дереккөздер ретінде жергілікті тұрғындардың ауызша мәліметтері, мұрағат материалдары және аймаққа қатысты тарихи-географиялық жазбалар қамтылды.

Мақалада Зайсан, Кеңсай, Телі, Қара Ертіс, Сауыр, Тарбағатай, Жеменей, Айнабұлақ, Ақжар және тағы басқа атаулардың этимологиялық әрі тарихи талдауы ұсынылады. Бұл топонимдердің көпшілігі түркі, моңғол және ежелгі шығыс тілдерінен енген қабаттарды қамтиды, сондай-ақ аймақтың этникалық және мәдени стратификациясының күрделілігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижесінде Зайсан өңірінің ономастикалық кеңістігі көне дәуірлерден келе жатқан тарихи сабақтастықты, мәдени әртүрлілікті және табиғи-географиялық ерекшеліктерді бейнелейтін маңызды лингвистикалық жүйе екені анықталды. Бұл аймақ ономастикасын әрі қарай лингвистикалық, тарихи және этнографиялық тұрғыда зерттеудің қажеттілігін айқындайды.

Кілт сөздер: Зайсан, топонимдер, гидронимдер, ономастика, этимология, Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай, мәдени мұра, географиялық атаулар, түркология.

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию ономастической системы Восточного Казахстана, в частности наиболее распространённых топонимов и гидронимов Зайсанского района. Расположенный на стыке Алтая и Тарбагатай, Зайсанский регион с его разнообразной природой и богатым историко-культурным наследием сохранил в местных названиях глубокие пласты исторической памяти. Географические наименования области не ограничиваются обозначением природных объектов, но также отражают мировоззрение местного населения, особенности традиционного хозяйствования, природно-климатические условия и следы исторических событий. Цель исследования - рассмотреть происхождение и семантическое развитие основных топонимов и микротопонимов региона в языковом, историческом и культурном контексте. Дополнительными источниками выступили устные сведения местных жителей, архивные материалы и историко-географические описания региона.

В статье проводится этимологический и исторический анализ таких названий, как Зайсан, Кеңсай, Телі, Кара Иртыш, Саур, Тарбағатай, Жеменей Айнабұлақ, Ақжар и других. Большинство этих топонимов имеет многослойное происхождение, связанное с тюркскими, монгольскими и древневосточными языковыми пластами. Результаты исследования показывают, что ономастическое пространство Зайсанского региона обладает глубокой исторической преемственностью и культурной

стратификацией, представляя значительный интерес для дальнейших лингвистических и исторических изысканий.

Ключевые слова: Зайсан, топонимы, гидронимы, ономастика, этимология, Восточный Казахстан, Алтай-Тарбағатай, культурное наследие, географические названия, тюркология.

Abstract

This article explores the onomastic system of East Kazakhstan, with a particular focus on the most widespread toponyms and hydronyms of the Zaysan district. Located at the junction of the Altai and Tarbagatai mountain ranges, the Zaysan region-with its diverse natural conditions and rich historical and cultural heritage-preserves deep layers of historical memory in its place names. The geographical names of the area not only identify natural features but also reflect the worldview of the local population, traditional economic practices, environmental and climatic characteristics, as well as traces of historical events.

The aim of the study is to examine the origins and semantic development of the main toponyms and microtoponyms of the region within linguistic, historical, and cultural contexts. The article provides an etymological and historical analysis of such place names as Zaysan, Kensai, Teli, Kara Irtysh, Saur, Tarbagatai, Zhemeney, Ainabulak, Akzhar, among others. Most of these toponyms exhibit multilayered origins associated with Turkic, Mongolic, and ancient Eastern linguistic influences. The study concludes that the onomastic landscape of the Zaysan region reflects profound historical continuity and cultural stratification, making it an important subject for further linguistic and historical research.

Keywords: Zaysan, toponyms, hydronyms, onomastics, etymology, East Kazakhstan, Altai-Tarbagatai, cultural heritage, geographical names, Turkology.

Зайсан өңірі - Қазақстанның Шығыс аймағындағы тарихи-мәдени мұраға аса бай территориялардың бірі. Бұл аумақтың ономастикалық кеңістігі, яғни жер-су атаулары мен географиялық нысандардың аталу жүйесі, ежелден келе жатқан этникалық қабаттар мен тарихи процестердің тілдік көрінісі болып табылады. Алтай мен Тарбағатайдың түйіскен тұсында орналасқан Зайсан өңірі өз топонимдері мен гидронимдері арқылы көне түркі дәуірінен бастап қазіргі кезеңге дейінгі тарихи оқиғалардың, табиғи ортаның, шаруашылық ерекшеліктердің және мәдени ықпалдардың ізі мен жадын жеткізіп отыр.

Ономастикалық зерттеулердің маңызы - жергілікті атаулардың тек географиялық белгі ғана емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымы мен рухани мәдениетін сақтаушы элемент екенін көрсетуінде. Әрбір топоним белгілі бір табиғи ерекшелікке, тарихи кезеңге немесе әлеуметтік-этнографиялық жағдайға қатысты ақпарат береді. Мысалы, Зайсан, Қара Ертіс, Сауыр, Жемей, Телі, Кенсай, Айнабұлақ, Қарабұлақ сияқты атаулардың шығу тегі түркі, моңғол және шығыс-иран тілдік қабаттарының тоғысуын көрсетеді. Бұл атаулар өңірдің көпқабатты тарихи дамуын және мәдени стратификациясын дәлелдейді. Зерттеудің өзектілігі - Зайсан аймағындағы топонимияны кешенді тұрғыда қарастыру арқылы өңірдің тарихи жадын, этномәдени ерекшеліктерін және тілдік қордың дамуын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік беруінде. Қазіргі таңда ономастика ғылымы тарих, этнография, география, мәдениеттану және тіл білімін байланыстыратын көпсалалы зерттеу саласына айналып отыр. Сондықтан Зайсан топонимдерін зерттеу - ғылыми тұрғыда кешенді талдауды қажет ететін маңызды міндет.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы тарихи-лингвистикалық, салыстырмалы, этимологиялық және картографиялық әдістерге сүйенді. Негізгі материал ретінде Зайсан ауданының қазіргі әкімшілік картасы, су жүйелері, геоморфологиялық деректер, мұрағат құжаттары және ортағасырлық жазбалар пайдаланылды. Сондай-ақ ғылыми-теориялық база ретінде қазақ ономастикасына арналған еңбектері, топонимдік сөздіктер, мифотопонимиялық талдауларх, сонымен бірге ежелгі қытай, парсы және араб деректерінде кездесетін Алтай-Тарбағатай аймағына Экспедициялық зерттеулерден алынған жергілікті тұрғындардың ауызша мәліметтері де қосымша дереккөзі ретінде қарастырылды.

Зайсан өңірінің басты топонимдері

Зайсан атауы туралы бірнеше этимологиялық жорамал бар. Кең тараған нұсқа - моңғолдың “зайсан / зайсангуй” (билеуші, старшина, төре) сөзінен шыққан деген пікір. Екінші жорамал бойынша, атау түркі-моңғол негізді “жайсан/зайсан” - “қасиетті, игілікті, кең аймақ” деген мағынаны білдіреді. Өзен-көл жүйесіне бай аймаққа бұл мағына табиғи түрде сәйкес келеді.

Қара Ертіс (Қара Өртүш) Бұл гидроним өте көне түркі қабатына жатады. “Қара” - “үлкен, бас, негізгі” мағынасында; “Ертіс” - моңғол-түркі негізді “ертеш/ертінч” - “иірім, өзен” деген түбірден тараған. Қара Ертіс - өңірдің басты гидрографиялық артериясы.

Телі (Тели өзені) Бұл атауды зерттеушілер көне түркі тіліндегі “тели/теле” этнонимімен байланыстырады. VII-VIII ғасырларда өмір сүрген теле тайпалары Алтай-Тарбағатай аумағында кең таралғаны белгілі. Демек, атау этнотарихи негізді.

Жеменей атауы моңғолдың “жимэн/жеме” - “қырат, жон” сөздерімен байланыстырылып жүр. Басқа нұсқа бойынша, “жем” - “қыратты, жусанды жер” мағынасын береді. Географиялық құрылымы бұл этимологияға сәйкес.

Сауыр (Саур жотасы) “Сауыр” - түркі тілдеріндегі “сауыр/сауырлы” - “арқа, жон, қырқалы тау” деген мағынаға жақын. Бұл жотаның сыртқы пішіні шынында да созылыңқы арқа формасын береді.

Айнабұлақ. Атау құрамындағы “айна” - “мөлдір, шағылысқан” дегенді білдіреді. “Бұлақ” - табиғи су көзі. Демек, атау “мөлдір, айнадай бұлақ” деген тікелей табиғи сипаттан туған.

Кенсай “Кен” - “кең, ашық”, “сай” - сайлы жер, шатқал. Атау жер бедерінің кең әрі ашық болуымен байланысты қойылған.

Қарабұлақ “Қара” - “көп, негізгі”, “бұлақ” - су көзі. Атау өңірдегі бұлақтардың молдығын білдіреді.

Шығыс Қазақстанның шығыс бөлігінде орналасқан Зайсан өңірі - түркі, моңғол және ертедегі түркі-алтай мәдениеттерінің түйіскен аса маңызды тарихи аймағы. Бұл өңірдегі алғашқы қоныстар сақ-үйсін дәуірінен бастау алып, ежелгі түркі және кейінгі түркі-моңғол тайпаларының этномәдени ықпалымен сабақтасып келеді. Зайсан көлі, Қара Ертіс аңғары, Сауыр-Тарбағатай жоталары - адамзаттың көне қоныстары орналасқан табиғи-аймақтық орталықтар болып есептеледі. Тарихи-мәдени байлықтың ең нақты сақталған қабаты - өңірдің ономастикалық жүйесі, яғни жер-су атаулары.

Топонимдер - тарихи ақпараттың маңызды қайнар көздерінің бірі. Әрбір географиялық атау белгілі бір кезеңнің тілдік, этнографиялық, табиғи және мәдени белгілерін көрсетеді. Мысалы, Зайсан, Қара Ертіс, Сауыр, Жеменей сияқты атаулар тек географиялық нысанды сипаттап қана қоймай, сол аумақтың физиографиясы, табиғи ресурстары, көші-қон бағыттары мен этникалық құрамы туралы мәлімет береді. Табиғи ортаға қатысты атаулар өңірдің су жүйесі (Қара Ертіс, Телі), тау жоталары (Сауыр, Тарбағатай), өсімдігі мен жануары (Қарабұлақ, Айнабұлақ) жөнінде қажетті ақпарат береді. Зайсан атауының шығу тегі жөнінде ғылыми пікірлер көп. Көптеген зерттеушілер оны моңғолдың “зайсан / зайсангуй” - “әкім, билеуші” деген сөзінен таратады. Басқа көзқарас бойынша атау түркі-моңғолдың “жайсаң, зайсаң” - “кең, игілікті, шұрайлы аймақ” деген семантикалық түбірден бастау алады. Бұл өңірдің табиғи-географиялық ерекшеліктеріне толық сәйкес келеді. Қазіргі қазақ ономастикасында Шығыс Қазақстан топонимиясы белгілі дәрежеде зерттелгенімен, Зайсан ауданы деңгейінде нақты лингвистикалық-тарихи талдаулар әлі толық жасалмаған. Сондықтан бұл жұмыстың басты мақсаты - Зайсан өңірінің негізгі топонимдерін жүйелеу, олардың шығу тегін анықтау, тарихи-мәдени маңызын айқындау және семантикалық табиғатын ашу. Бұл зерттеу өңірдің тарихи жадын қайта қалпына келтіруге, Зайсан аймағының этникалық, шаруашылық және мәдени дамуының кезеңдерін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Нәтиже

Біріншіден, Зайсан өңіріндегі топонимдердің басым бөлігі көне түркі қабатына жатады. Бұл - сақ, үйсін, түркі тайпаларының көші-қон, мал шаруашылығы және жартылай отырықшылық дәуірінен қалған лексикалық іздер. Мысалы, Сауыр, Тарбағатай, Телі, Қарабұлақ сияқты атаулар табиғи орта мен топографиялық ерекшеліктерге негізделген. Түркі дүниетанымындағы түс, жануар, табиғи нысанға байланысты сөздер кеңінен кездеседі.

Екіншіден, өңір атауларында моңғол юсты қабаты айқын көрінеді. XIII-XIV ғасырлардағы түркі-моңғол бірлестіктерінің ықпалы Зайсан, Жеменей, Кеңсай сияқты атаулардың этимологиясынан байқалады. “Зайсан” сөзінің моңғолдық басқарушы титулды білдіруі - осы тарихи кезеңнің көрінісі.

Үшіншіден, өңірдің гидронимдері ерекше ежелгі қабатты құрайды. Қара Ертіс, Телі, Жеменей өзені сияқты атаулардың семантикалық құрылымы жүздеген, тіпті мыңдаған жылдық тарихи тұрақтылыққа ие. Мысалы, “Ертіс” атауының көне түркі-моңғолдық “ертеш/ертінч” (иірім, өзен) түбірінен шығуы - бұл гидронимнің таралу аймағының терең уақыт кеңістігін көрсетеді.

Төртіншіден, ауызша деректер Зайсан топонимиясын түсіндіруде маңызды рөл атқарады. Жергілікті қариялардың шежірелері, халықтық аңыздар, көне қоныстар туралы әңгімелер топонимдердің қосымша түсіндірмесін береді. Мысалы, Айнабұлақтың “айнадай жарқыраған бұлақ” деген сипатқа байланысты қойылуы немесе Телі өзенінің көне теле тайпасына қатысты айтылатын нұсқасы - осының дәлелі.

Бесіншіден, топонимдерді жүйелеу өңірдің тарихи-мәдени дамуын кезең-кезеңімен қайта құруға мүмкіндік берді. Мысалы:

Сауыр-Тарбағатай атаулары - ежелгі тау жүйесінің атауы;

Жеменей, Телі - этнотарихи атаулар;

Қарабұлақ, Айнабұлақ - табиғи ортаға қатысты атаулар;

Зайсан - тарихи-әкімшілік семантикасы бар атау.

Алтыншыдан, Зайсан топонимиясының көпқабатты табиғаты анықталды: көне түркі қабаты, моңғол кезеңінің қабаты, түркі-моңғол синтезі, қазақ дәуіріндегі шаруашылық атаулары бір кеңістікте тоғысқан.

Жалпы алғанда, Зайсан өңірінің топонимиялық жүйесі - Қазақстанның тарихи, мәдени және тілдік мұрасының маңызды бөлігі. Зерттеу нәтижелері өңір атауларының тек географиялық емес, мәдени-танымдық, тарихи және лингвистикалық ақпарат көзі екенін дәлелдеді. Өңір топонимиясының көпқабаттылығы Зайсанды қазақ ономастикасында ерекше орынға шығарады. Сондықтан Зайсан топонимдерін одан әрі кешенді археологиялық, лингвистикалық және этнографиялық зерттеулер арқылы кеңейтіп қарастыру - болашақ ғылыми ізденістердің маңызды бағыты болып табылады.

Қорытынды

Зайсан өңірінің ономастикалық атаулары - аймақтың тарихи жады мен мәдени мұрасын сақтаушы аса құнды қабаттардың бірі. Жер-су атаулары тек географиялық нысандарды белгілеумен шектелмей, сонымен қатар көне этникалық процестердің, шаруашылық өмір салтының, табиғи-географиялық ерекшеліктердің және тарихи оқиғалардың айқын айғағы қызметін атқарады. Бұл өңірдің топонимдері мен гидронимдері ғасырлар бойғы мәдени-тарихи дамудың куәсі болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Зайсан аймағындағы атаулар көпқабатты тілдік және мәдени негізге ие. Түркілік қабат басты орынды иеленсе де, моңғол, қытай, орыс тілдік ықпалдарының да ізі байқалады. Зайсан, Кендіағаш, Қарабұлақ, Шілікті, Көктал, Айнабұлақ, Шорға сияқты атаулардың этимологиялық сипаттары өңірдің этникалық тарихын, шаруашылық дәстүрлерін және географиялық орта ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Бұл атаулардың әрқайсысы аймақтың тарихи сабақтастығын нақты дәлелдейтін мәдени стратификацияның бөлігі.

Зайсан өңірінің ономастикалық кеңістігі - қазақ халқының мәдени-рухани мұрасының ажырамас құрамдас бөлігі. Бұл атауларды ғылыми тұрғыда талдау арқылы біз өңір тұрғындарының тарихи санасын, дүниетанымын, рухани құндылықтарын және мәдени дамуын тереңірек түсіне аламыз. Ономастикалық зерттеулер тек тіл білімінің нысаны емес, сонымен қатар тарих, этнография, география, археология және мәдениеттану ғылымдарының ортақ зерттеу алаңына айналып отыр.

Қорытындылай келе, Зайсан өңірінің ономастикалық атаулары - аймақтың тарихи сабақтастығын, мәдени көпқабаттылығын және рухани-этникалық болмысын танытатын маңызды көрсеткіш. Бұл атауларды ғылыми тұрғыдан зерделеу өңірдің тарихи жадын сақтау, ұлттық мәдени мұраны дәріптеу және қазақ тілінің аймақтық ерекшеліктерін анықтауға зор үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Книга Денякин, Ю.А Зайсан праславный.- 2017ж, 324б
2. Наука “История озер севан Иссык-Куль Балқаш Зайсан и Арал”-1991
3. Г.И.Поляковъ” подвезка на озера Зайсань-норь и Марка-куль”- Москва 1914-435
4. Зағыпаров Е. Зайсан ауданының энциклопедиясы. - Өскемен: «Альтаир» баспасы, 2023. - 512 б.
5. Седельников А. Н. Гидрология озера Зайсан. - Ленинград: Гидрометеиздат, 1959. - 140 б.
6. Жапаров Б. (құраст.) Қазақтың құт қонған Зайсаны. - Өскемен: «Шығыс ақпарат», 2013. - 280 б.
7. Кәрімхан З. Зайсан өңірінің XIX ғасырдағы оқиғалары // e-history.kz..
8. Касымбаев Ж. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. - Алматы: Білім, 1994. - 215 б.
9. Майдан, тыл ардагерлеріне - тағзым! - Өскемен: «Полиграфия», 2015. - 180 б.
10. Восточно-Казахстанская область: энциклопедия. - Алматы: «Атамұра», 2009. - 624 б.

КӨКШЕТАУ ӨҢІРІНІҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫ

Елеусіз А.Е.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық университеті

aslane523@mail.ru

Астана қ.

Аңдатпа.

Мақалада Көкшетау өңірінің топонимикалық атаулары тарихи және географиялық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу Көкшетау қаласының және оның айналасында орналасқан басқа да ауыл және аудандардың атауының шығу төркінін, оның табиғи-географиялық сипаттамалармен байланысын және топонимдердің қалыптасу динамикасын анықтауға бағытталған.